

INTELEKTUAL YETISHMOVCHILIKKA EGA BO‘LGAN BOLALARNI LUG‘AT ZAHIRASINI FAOLLASHTIRISHDAGI LOGOPEDIK ISHLAR

Ziyodullayeva E‘zoza Ne‘matjon qizi

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti,
Oligofrenopedagogika kafedrası o‘qituvchisi*

Annotatsiya Ushbu maqolada intellektual yetishmovchilikka ega bo‘lgan bolalarni lug‘at zahirasini faollashtirish haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Ushbu bolalar uchun til va nutq rivojlanishi, o‘qitish va tarbiya jarayonlarida alohida e‘tibor va metodik ishlanmalar zarur. Logopedik ishlar, ayniqsa, nutq va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bolalarning lug‘at zahirasini kengaytirish va tushunishni mustahkamlashga yordam beradi. Bu jarayonda o‘qituvchilar va logopedlar maxsus mashqlar, o‘yinlar, takrorlash va rasmlı materiallardan foydalanadilar. Logopedik ishlar orqali bolalar nafaqat yangi so‘zlar o‘rganadi, balki ular o‘z fikrlarini aniq ifodalash, diqqatni jamlash va nutqiy kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Ushbu jarayon, intellektual imkoniyatlari cheklangan bolalarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, ularning o‘zini o‘zi anglashini va o‘zaro aloqalarini takomillashtirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: nutq, leksik, ijtimoiy, komponent, psixolingvistik, refleks, morfologik

Аннотация В данной статье представлена информация об активизации словарного запаса детей с нарушениями интеллекта. Эти дети требуют особого внимания и методических разработок в развитии языка и речи, а также в процессе обучения и воспитания. Работа логопеда направлена в первую очередь на развитие речевых и коммуникативных навыков, расширение словарного запаса детей и укрепление понимания. В этом процессе педагоги и логопеды используют специальные упражнения, игры, повторения и наглядные материалы. Благодаря логопедическим занятиям дети не только изучают новые слова, но и развивают навыки четкого выражения своих мыслей, концентрации внимания и вербального общения. Этот процесс способствует улучшению социальной адаптации детей с нарушениями интеллекта, повышению их самосознания и улучшению межличностных отношений.

Ключевые слова: речь, лексический, социальный, компонент, психолінгвістический, рефлексорный, морфологический.

Annotation This article provides information on activating the vocabulary of children with intellectual disabilities. These children require special attention and methodological developments in the development of language and speech, teaching and upbringing processes.

Speech therapy is aimed, in particular, at developing speech and communication skills, helping to expand children's vocabulary and strengthen understanding. In this process, teachers and speech therapists use special exercises, games, repetitions and visual materials. Through speech therapy, children not only learn new words, but also develop the skills of clearly expressing their thoughts, concentrating and speaking. This process helps to improve the social adaptation of children with intellectual disabilities, improve their self-awareness and interpersonal relationships.

Keywords: speech, lexical, social, component, psycholinguistic, reflex, morphological

KIRISH. Aqli zaif bolalar bilan tuzatish-pedagogik ishning eng muhim vazifalaridan biri nutq va nutq shakllarini rivojlantirishdir. Axborotning muhim qismi og‘zaki vositalar orqali uzatiladi va insonning jamiyatdagi muvaffaqiyati uning qanchalik yaxshi gapirishiga bog‘liq. Ammo leksik ko‘nikmaning shakllanishi haqida faqat so‘zlar mustaqil gaplarda faol qo‘llanilganda va faoliyatda aktuallashtirishda gapirish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Inson nutqini tashkil etishning asosi leksika bo‘lganligi sababli, uning faoliyatidagi turli kamchiliklar muloqot va ijtimoiy moslashish jarayonini sezilarli darajada murakkablashtiradi. Aqli zaif o‘quvchilarning intellektual va nutq rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari bu bolalarning boshqalarning nutqini tushunish qobiliyatini cheklaydi, o‘z fikrlarini yetarli darajada ifodalashda, ijtimoiy va kundalik yo‘nalishdagi nuqsonga olib keladi [V.V. Voronkova, L.S. Vygotskiy, V.I. Lubovski, V.G. Petrova, S.Ya. Rubinshteyn, O.N. [Usanova va boshqalar].

So‘zning leksik ma‘nosini tushunish, uni semantik jihatdan unga bog‘liq bo‘lgan boshqa so‘zlar bilan taqqoslash, so‘zni semantik sohalar tizimiga kiritish, turli kontekstli sharoitlarda so‘zlarni aktuallashtirish qobiliyati bolaning lingvistik qobiliyati darajasini, uning mantiqiy fikrlash, idrok etish, xotirasini rivojlantirish darajasini aks ettiradi. Aqli zaif bolalarning nutq funksional tizimidagi leksik komponentning buzilishi muammosining dolzarbligi va ahamiyati nafaqat nutqni rivojlantirish jarayonlari va bolaning kognitiv faoliyati o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlik bilan belgilanadi. Kommunikativ maqsadlarda so‘zlardan foydalanish printsiplal ahamiyatga ega: u muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi va uning bolalar faoliyatining boshqa turlariga ta‘sirini aniqlaydi.

Ushbu toifadagi bolalar nutqini rivojlantirish xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda lug‘atning kambag‘alligi va so‘zlarning ma‘nolarini farqlashning yo‘qligi qayd etilgan, bu esa so‘zlardan foydalanish normalarining buzilishiga olib keladi va so‘zlarning jumlada va izchil bayonotda (matn) qanday ishlashi. Bu bolalarning atrofidagi dunyoni, o‘zlarini mustaqil ravishda o‘rganish va insoniy munosabatlarni rivojlantirish qobiliyatini sezilarli darajada cheklaydi Tilning leksik tizimi - bu o‘zaro bog‘langan va bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bir darajali birliklar tizimidir. Voqelik hodisalarini nomlashning asosiy birligi sifatida so‘z tushunchasi bevosita odamlarning nutq amaliyotida shakllanadi.

Zamonaviy psixolingvistik adabiyotda shaxs leksikasi nutqni tashkil etishning bir tomonini tashkil qiladi. Leksika bir butun sifatida nutq tashkilotiga xos bo‘lgan bir xil xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxsning nutq tashkilotining leksik tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Leksika til haqidagi ma'lumotlarning passiv ombori sifatida emas, balki nutq tajribasini qayta ishlash va tartibga solish jarayoni va uning mahsulotlari o‘rtasidagi doimiy o‘zaro ta'sir natijasida o‘zini o‘zi tashkil etadigan dinamik funktsional tizim sifatida tushuniladi [Zalevskaya A.A., 2000].

D.N.Shmelev so‘zning lingvistik xususiyatini murakkab ko‘p tomonlama birlik sifatida hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. U shunday xulosaga keladi: “... o‘rganish predmeti – berilgan so‘zning qanday yasalishi va qanday o‘zgarishi, ... va boshqa so‘zlar bilan qo‘shilib, murakkabroq birliklar hosil qilishi va berilgan so‘z nimani anglatishi mumkinligi, uning nima xizmat qilishi mumkinligi belgisidir. So‘zlar to‘liq birlik bo‘lganligi sababli, bu tomonlarning barchasi bir-biriga bog‘liqdir.”

Shmeleva, unga ko‘ra, "so‘z - bu fonetik, morfologik va leksik-semantik yaxlitlikni ifodalovchi til birligi va shuning uchun tabiatan har xil xususiyatlarni hisobga olgan holda turli tomonlardan tavsiflanishi mumkin. Shu bilan birga, bu xilma-xil xususiyatlar biz so‘z deb atashga odatlangan barcha birliklarni bir xilda tavsiflamaydi ..." [Shmelev N.D., 1977: 50]. So‘zning sanab o‘tilgan xususiyatlarining har birining maqsadi ma'lum ma'lumotlarni yetkazishdir.

Alohida birlik sifatida harakat qilish uchun so‘z, bir tomondan, nutq oqimidan ma'lum va yetarlicha oson ajratilishi, ikkinchi tomondan, muhim ichki yaxlitligi bilan tavsiflanadi.

Sintaktik xususiyatlar so‘zni jumlaning potentsial minimumi sifatida (ya'ni, gap bitta so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin) yoki minimal sintaktik birlik sifatida (ya'ni, berilgan so‘zning o‘zi gapning istalgan a'zosini tashkil qilishi mumkin) sifatida tavsiflanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. So‘zning bevosita mazmuni uning denotativ va semantik belgilaridan iborat bo‘lib, ular so‘zning tashqi shakliga bog‘liq bo‘lmagan va nutqda ko‘rsatilgan ob'ektni aniqlashga xizmat qiladi. Denotativ belgilar belgilangan ob'ektning tashqi ko‘rinishining ichki tuzilishini va xususiyatlarini aks ettiradi (qarang: stol, stul so‘zlari uchun bular "stol usti" yoki "o‘rindiq", "tayanch oyoqlari" va boshqalar.) - Asosiy semantik belgilarga quyidagilar kiradi: ob'ektning tashqi aloqalarini, uning maqsadini qayd etuvchi xususiyatlar (qarang. jadval - "har xil turdagi chizmalarni amalga oshirish uchun mo‘ljallangan ob'ekt, turli xil yozuvlar va boshqalar). Belgilangan ob'ektning ma'lum bir tematik sinfga tegishlilikni aniqlash (masalan, stol, stul so‘zlari uchun bu "mebel" xususiyati bo‘ladi).

So‘zning lug‘aviy ma’nosiga kiruvchi semantik xususiyatlar konseptual xususiyatga ega. Ular asosida semantik soha doirasida shakllanadigan va sinf (paradigma) doirasida leksik birliklarning bir-biriga bog‘lanishi va qarama-qarshiligini tavsiflovchi so‘zlarning paradigmatic munosabatlari tuziladi. Leksik paradigmalarga sinonimik qator, antonimik juftlik, leksik-semantik guruh va tematik guruh kiradi.

So‘zda ma‘lum semantik xususiyatlarning shakllanishi bilimdan foydalanishning ko‘p yoki kamroq uzoq muddatli tajribasi yoki berilgan so‘z bilan belgilangan ob‘ektni oddiy kuzatish natijasidir.

Demak, har bir so‘z o‘zining fonetik, semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlariga mos ravishda tuzilib, nutq faoliyatida boshqa so‘zlar bilan birgalikda ma‘lum bir tarzda moslashgan.

Bolalarning so‘z boyligini o‘zlashtirish xususiyatlari leksik tizimni boyitish, so‘zlarning ma‘nosini tushunish va so‘zlardan foydalanishning aniqligi nuqtai nazaridan o‘rganildi. O‘qituvchilar, psixologlar va tilshunoslarning ko‘plab nashrlari bolalar nutqining rivojlanishini kuzatish natijasida olingan ko‘plab faktik materiallarni aks ettiradi. Ushbu kuzatishlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, ontogenezda leksik tuzilmaning shakllanishi, birinchi navbatda, miya tuzilmalarining yetukligi, bolaning intellektual rivojlanish darajasi bilan belgilanadi va fikrlash, idrok etish, xotira, diqqat kabi yuqori aqliy funktsiyalarning holati bilan chambarchas bog‘liqdir.

So‘z boyligini shakllantirishning eng muhim omili nutq va nutqdan tashqari faoliyat jarayonida bolaning atrofdagi narsa va hodisalar haqidagi g‘oyalarini rivojlantirishdir. Nutqdan tashqari sub‘ekt faoliyati orqali atrofdagi voqelik bilan aloqalar dunyoni konkret, hissiy idrok etish orqali boyitiladi. Sub‘ekt faoliyati jarayonida to‘plangan taassurotlar so‘z ma‘nolarini shakllantirish, so‘zlarning tevarak-atrofdagi olam tasvirlari bilan bog‘lanishini shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

L.S. Vigotskiy ta‘kidlaganidek, “nutq, eng avvalo, ijtimoiy muloqot vositasi, ifoda va tushunish vositasidir” So‘z boyligining rivojlanishi bola tarbiyalangan ijtimoiy muhit bilan belgilanadi, oilaning ijtimoiy-madaniy holatiga, bolaning tarbiyasi va ta‘lim xususiyatlariga bog‘liq.

So‘z boyligining shakllanishi til tizimining barcha tarkibiy qismlarining rivojlanishi bilan ham bog‘liq. Nutqning fonetik va leksik komponentlari o‘rtasidagi munosabat so‘zning tovush tarkibining (tovushlarning joylashishi, tovushlar soni, so‘zdagi tovushlar ketma-ketligi) butun so‘z semantikasiga, shuningdek, so‘zning grammatik ma‘nosiga ta‘siri bilan belgilanadi. Bundan tashqari, lug‘atning rivojlanishi ham so‘z yasaliş jarayonida amalga oshiriladi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda bolalarning boshlang‘ich lug‘ati inson nutqini tashkil etishning leksik tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bu dinamik funktsional tizim bo‘lib, u bolaning ongini rivojlantirish bilan parallel ravishda shakllana boshlaydi va qonuniyatlariga ham, bolaning yoshi va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlarga ham mos keladi. Koltsova, dastlabki bosqichda og‘zaki stimulga reaksiya yo‘naltiruvchi refleks shaklida namoyon bo‘ladi, uning asosida og‘zaki stimulga "ikkinchi tartibli refleks" deb ataladigan narsa shakllanadi. Bolada taqlid qilish, yangi so‘zni ko‘p marta takrorlash rivojlanadi, bu esa so‘zni umumiy stimullar majmuasida komponent sifatida mustahkamlashga yordam beradi. Taxminan 4 oyligida bola nutqning sintagmatik tashkilotini rivojlantiradi, bu alohida artikulyatsiyalarni tembr va balandlikdagi modulyatsiya bilan chiziqli ketma-ketlikda bog‘lashdan iborat. Ohang, artikulyatsion tuzilmaning birligi va qoida tariqasida birinchi bo‘g‘inga urg‘u bilan

birlashtirilgan bo‘g‘inlarning yopiq ketma-ketligi bo‘lgan "soxta bo‘g‘in" shaklida bo‘g‘ilishning paydo bo‘lishi bolada boshqa nutq mexanizmlariga nisbatan avtonom bo‘lgan so‘z shakllanishining fiziologik mexanizmi rivojlanganligini ko‘rsatadi [I. [Leontiev A.A., 1970]. Quyidagi metodlar va usullar bu jarayonda yordam berishi mumkin:

1. Maxsus mashqlar: Intelektual yetishmovchilikka ega bolalar uchun maxsus logopedik mashqlar, masalan, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, so‘zlarni to‘g‘ri tuzish, va so‘zlar o‘rtasidagi aloqalarni topish, tilni rivojlantirishda yordam beradi.

2. Rasmlı o‘yinlar va faoliyatlar: Bolalarni rasm va kartochkalar yordamida so‘zlarni tanishga o‘rgatish, ularning diqqatini jamlash va yangi so‘zlarni o‘rganishiga yordam beradi. Bu usul bolalar uchun qiziqarli va samarali bo‘ladi.

3. So‘zlarni tez-tez takrorlash: Bolalar bilan ko‘p gaplashish va yangi so‘zlarni ularning kundalik hayotiga kiritish, so‘zlarni tez-tez takrorlash, so‘z boyligini oshirishga yordam beradi.

XULOSA. Ko‘pgina metodistlar boshlang‘ich sinflarda lug‘at ishlarini rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar nutqini rivojlantirishning etakchi yo‘nalishi deb hisoblashadi. Mualliflar bir ovozdan lug‘atni egallash o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi, degan fikrda. Shuning uchun maktabda nutqni rivojlantirishning eng muhim vazifalaridan biri lug‘at ishini tashkil etish, uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va ularni asoslash, maktab o‘quvchilarining so‘z boyligini boyitish, aniqlashtirish va yangilash jarayonlarini boshqarishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Актуальные проблемы задержки психического развития детей / Под ред. К.С. Лебединской. - М.: Педагогика, 1982. — 440 с.
2. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку во вспомогательной школе: Учеб, пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1994. - 272 с.
3. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. — М.: Просвещение, 1977.-335 с.
4. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Изд-во «Наука», 1973. - 279 с.